

”KÄRLEK MÖTTE MIG I VARJE STYCKE” – MISSION OCH MATERIALITET I DET HUMANITÄRA ARBETET

BLAND ARMENISKA FLYKTINGAR I THESSALONIKI,
1923–1947

MARIA SMÅBERG

I denna artikel diskuterar jag hur materiella ting kan fungera som nycklar till den historiska förståelsen av en stor del av missionsverksamheten. Utifrån exemplet den svenska missionären Alma Johansson, som arbetade bland armeniska flyktingar i Thessaloniki, 1923–1947, analyserar jag den materiella kulturen i det humanitära arbetet och visar hur utbyten av handarbete över gränserna skapade kosmopolitiska band som knöt samman svenska och armeniska kvinnor och bidrog till förändring lokalt och globalt.

NYCKELORD: mission, materialitet, humanitarianism, kosmopolitisk omsorgsetik, armeniska folkmordet, Kvinnliga missionsarbetare (K.M.A.)

INLEDNING

När det svenska kronprinsparet Gustaf Adolf¹ och Louise skulle besöka Thessaloniki 1934 tyckte den svenska missionären Alma Johansson att hon, som enda boende svensk där, skulle få möjlighet att träffa dem. På ankomstdagen klädde hon sig i sin finaste klänning, satte en svensk

flagga på bröstet och köpte den vackraste blomsterbukett hon kunde finna. Johansson gick sedan till mottagningen i hamnen och hoppades på att bli uppmärksammas som svensk. Hon presenterades för kungligheterna och tog då tillfället i akt att ge dem ett stycke armeniskt handarbete och berätta om sitt arbete bland armeniska flyktingar i Thessaloniki. Efter några veckor fick Johansson ett tackbrev från kronprinsessan med en liten summa pengar som gåva till den humanitära verksamheten (*När & Fjärran* 1934: 159).²

Genom ett stycke armeniskt handarbete fäste Alma Johansson uppmärksamhet på den desperata situation som armeniska flyktingar levde under. Hon skapade även ett vidare transnationellt engagemang för de armeniska flyktingarna. Johansson var utsänd av den ekumeniska missionsorganisationen KMA – Kvinnliga Missionsarbetare, en organisation som grundades av svenska kvinnor 1894 för att hjälpa kvinnor i andra länder, däribland de armeniska.³ När svenska kvinnor läste Johanssons rapporter från fältet agerade de genom att samla in pengar och kläder och de köpte de armeniska handarbeten som Johansson sände hem. De samlades också själva till symöten och sände sina handarbeten till de armeniska kvinnorna i flyktinglägren i Thessaloniki. Inom ramar för KMA fanns alltså ett utbyte av handarbeten över gränserna som skapade band mellan svenska och armeniska kvinnor.

Materiella ting kan ses som verktyg för humanitära initiativ och ideologier. Det materiella analyseras då som överförare av ideologier eller som kärn i vilka dessa ideologier placeras och projiceras utåt. Antropologen Britt Halvorson (2012: 134), som har studerat relationen mellan materialitet och humanitära ideologier med utgångspunkt i en nutida amerikansk luthersk hjälporganisation, menar dock att vi inte bara ska tolka dessa ting utifrån form och funktion. Vi bör även se hur de kan analyseras utifrån hur det materiella modulerar och producerar olika typer av situerad kunskap, subjektivitet, relationer och mänsklig kontakt. Handarbetena, som nämndes tidigare, blir då inte bara *uttryck* för en befintlig missionsverksamhet och ett humanitärt projekt, utan *utgör* missionsverksamheten genom att omfatta, skapa, mediera och ge form (Miller 2005: 9, 29, 32).⁴ Jag kommer i denna artikel att diskutera hur den materiella hjälpen i form av handarbeten inte bara fyllde mate-

riella behov, men även existentiella, emotionella och kulturella behov hos både givare och mottagare.

Här framträder en materiell kultur som är både globalt och lokalt förankrad. Humanitära insatser väcker frågor om huruvida ansvaret och solidariteten med andra människor sträcker sig bortom statens gränser. Inom den kosmopolitiska åskådningen betraktas alla människor som del av en total gemenskap på grundval av att de är människor. Vi lever i en gemensam värld med ansvar för varandra oavsett bakgrund och tillhörighet (se t.ex. Appiah 2006). För missionens folk var det också en kallelse från Gud att verka för en världsgemenskap – Guds rike på jorden (se t.ex. Nielssen, Okkenhaug & Hestad Skeie 2011).⁵

Kyrkohistorikern Cecilia Wejryd (2005) skriver om hur Svenska kyrkans syföreningar sedan 1844 samlade hundratusentals kvinnor som genom sitt handarbete bidrog med stora summor pengar till välgörande ändamål. Syföreningarna skapade en ekonomisk bas för missionen och gav den en folklig förankring lokalt. De band över gränserna som skapades via missionens handarbete är något som jag menar behöver studeras mer. Syföreningarna kan ses som en arena för kosmopolitism och kvinnors engagemang i internationella frågor. Handarbetet under intima former i den lokala miljön uteslöt inte att kvinnorna satte sitt arbete i en vidare, global kontext.

Historikerna Inger Marie Okkenhaug och Matthias Bjørnlund har forskat om det skandinaviska hjälparbetet under det armeniska folk-mordet. Här studerar de KMA-missionärernas bidrag, betydelsen av kvinnliga nätverk och relationen med lokala kvinnor. De gör dock ingen närmare analys av det materiella utbytet. Det gör inte heller religionsvetarna Göran Gunner eller Svante Lundgren som skrivit mer översiktligt om KMA:s arbete bland armenier. Historikern Catharina Lundström har studerat svenska KMA:s verksamhet i Tunisien och bland samer i svenska Jämtland. Hon kommer här även in på handarbetets betydelse för missionen, men diskuterar det inte specifikt som en *kosmopolitisk materiell kultur*, vilket är mitt syfte att göra i denna artikel.

Min studie gäller tidsperioden 1923–1947 då Alma Johansson arbetade för KMA bland armeniska flyktingar i Thessaloniki. I likhet med

Wejryds studie vill jag lyfta fram de svenska kvinnornas handarbete inom ramen för KMA:s syföreningar i Sverige, men liksom Lundström vill jag även visa betydelsen av handarbete för de armeniska kvinnorna i Thessaloniki för vilka KMA:s industrimission blev en hjälp till självhjälp. Alma Johansson fungerade som en länk mellan dessa två sfärer och möjliggjorde de materiella utbytena. Mina båda frågeställningar är då: Vilken roll spelade handarbetet för KMA:s humanitära arbete bland armeniska flyktingar? Hur kan vi genom detta exempel förstå mission och materialitet ur ett kosmopolitiskt perspektiv?

MATERIALITET OCH OMSORG – TEORETISKA UTGÅNGSPUNKTER

Min utgångspunkt i denna artikel är att det materiella är något mer än föremålet i sig. Antropologen Daniel Miller (2005) pekar på att det finns en uppdelning mellan människa och ting. Han menar dock att vi bör undersöka hur det i varje tid och på varje plats har funnits länkar mellan hur människor interagerar med föremål och tidens trossystem och filosofi. Miller (2005) menar att vi bör studera själva processen som skapar det vi kallar subjekt och objekt eller människa och föremål. Detta kan te sig särskilt utmanande då det här är protestantisk mission som vi studerar. Inom protestantisk ideologi finns historiskt en strikt uppdelning mellan ord och ting. Ordet, särskilt det skrivna, premierades framför sinnliga och materiella uttryck. Exempelvis pekar Webb Keane (2007) på denna uppdelning.

Socialantropologen Martin Holbraad diskuterar i antologin *Thinking through things* (2007) och i artikeln "Can the thing speak" (2011) att sättet på vilket människor formulerar sig om ett ting definierar tinget, men att också tinget påverkar våra begrepp. Tingen "talar" tillbaka. Britt Halvorson (2012: 124) tar detta som utgångspunkt i sin artikel och skriver: "I take as a foundational axiom the notion that people "think through things" and that things take center stage in social practice." Hon visar att kristna tänker och talar just genom ting. Materiella gåvor till nödställda är fyllda med böner, omsorg, kärlek och tro (ibid. s. 128–131). Detta är en uppfattning som även jag utgår från i denna artikel.

Inom feministisk omsorgsetik diskuterar allt fler forskare hur vi kan tänka kring omsorg i ett kosmopolitiskt sammanhang. I omsorgsetiken står värden i centrum och omsorg om det svaga i livet – om barn, sjuka, hemlösa, djur och miljö – som uttrycks i nära relationer och i att svara på den andres behov utifrån dennes villkor (Gilligan 1982; Noddings 1984). Inom moralisk kosmopolitism poängteras medvetenheten om att alla människor på jorden ingår i en gemenskap som baseras på relationer. Dessa bygger på respekt och ansvar för varandra oavsett vilken nation man tillhör. Människor är alltså del av nära och lokala gemenskaper och samtidigt sammanbundna i en vidare global värld med dem som är annorlunda (Appiah, 2006). När vi här diskuterar humanitärt hjälparbete över gränser blir dessa båda teorier relevanta att relatera till, anser jag. Filosofen Sarah Clark Miller, en av de forskare som utvecklat en kosmopolitisk omsorgsetik, argumenterar för vikten av att svara på andras behov med en känslighet för den kontext och kultur som man verkar i (Clark Miller 2010: 151. Se även Robinson 1999; Held 2006; Engster 2007). Hon menar också att det är viktigt att inte bara möta behov, vilket kan fostra ett beroende av hjälp utifrån, men även att stärka individer att ta hand om sig själva. Det egna handlandet och självbestämmandet är alltså något som behöver odlas eller återupprättas. Pedagog och filosofen Nel Noddings, en av de första omsorgsetikerna, lyfter fram ansvaret att hjälpa också främmande andra att möta sina behov, utveckla sin kapacitet och lindra lidandet. Men det är inte alltid möjligt att uppfylla detta ansvar genom att sända materiell hjälp eller skänka pengar till välgörenhet i andra länder. I vissa fall kan detta göra mer skada än nytta, och Noddings menar att det då är bättre att inte ge. Att visa omsorg genom materiell hjälp är inte bara att mena väl, det måste också komma något gott av det (Noddings 1984:86; 1992: 110–116).

Statsvetaren Daniel Engster föreslår här två vägledande principer. För det första bör målet för omsorgen vara att hjälpa människor att hjälpa sig själva, och för det andra bör människor och organisationer i mottagarländerna inkluderas som partners i formuleringen och implementeringen av hjälpprogrammen (Engster 2007: 182). Dessa kritiska perspektiv på det materiellas betydelse för humanitär hjälpverksamhet

är intressanta för min analys av KMA:s arbete och hur vi ska förstå handarbetets roll. I det materiella kan vi alltså finna god vilja och omsorg, men vi måste också fråga oss vad som kommer ut av detta enligt omsorgsetikerna. Denna normativa teoribildning bär jag med mig som ett heuristiskt verktyg i tolkningen av Alma Johanssons och KMA:s insatser.

MÖTET MED DET MATERIELLA – OM METOD OCH MATERIAL

Trots mitt fokus på materialitet bygger denna artikels källmaterial på berättelser och bilder, och inte på föremål. Alma Johansson skrev regelbundet artiklar i missionstidskriften *När och Fjärran* som gavs ut av KMA. Här beskriver hon sin verksamhet ingående. Från Thessaloniki rapporterade hon exempelvis om hur de distribuerade kläder som skickats från Sverige. Johansson beskriver även hur hon startar en s.k. industrimission där armeniska kvinnor samlades för att sy traditionella armeniska handarbeten. Läsaren får också ta del av en mängd olika armeniska levnadsöden som Johansson återberättar; flera handlar om de handarbetande armeniska kvinnorna. De lokala rösterna får därtill utrymme till eget berättande, främst av Sefora som arbetade som bibelkvinna och Johanssons assistent, men även av Asnif som ledde sömnadsverksamheten i industrimissionen.

Johansson återkommer ofta till vädret och naturkrafterna och dessas inverkan på situationen i flyktinglägren – hon skriver om kyla, hetta, stormar och jordbävningar. Hon redogör också för lidandet och nöden bland flyktingarna som lever i fallfärdiga baracker – för fattigdom, sjukdomar, hunger, arbetslöshet, trauman, hopplöshet och moraliskt förfall. Hon försöker även hitta ljusglimtar som visar på tacksamhet, solidaritet, hjälp till självhjälp och små vardagliga glädjeämnen. Handarbetet lyfts då fram. Regelbundet ber hon om nya bidrag från Sverige. Samtidigt uttrycker hon sin stora tacksamhet över de materiella gåvorna från Sverige och över det arbete hon getts möjlighet till att utföra. Ofta avslutar hon sina artiklar: ”Eder i Herren tacksamma [alternativt lyckliga] Alma”. Det finns också en del bild- och fotomaterial i *När och Fjärran*,

med foton från bl.a. flyktingarbetet i Thessaloniki. Här återkommer foton på armeniska handarbeten som är till försäljning i Sverige, men även foton på handarbetenas tillverkare, de armeniska kvinnorna. Ofta poängteras deras skicklighet. Dessa berättelser och bilder är del av en humanitär genre med syfte att hos läsarna skapa engagemang och vilja att donera pengar.

Min artikel bygger på en textanalys av berättelserna, medan bilderna används indirekt. Alma Johansson skrev för att skapa kunskap om armeniernas situation och väcka medkänsla och engagemang. Det innebär att hon både kan ha skönmålat sin egen insats och överdrivit armeniernas svårigheter. Eftersom jag arbetat med ett material som rör en flyktingsituation innebär detta också att det finns mycket litet källor kvar, vilket gjort det svårt för mig att jämföra hennes berättelse med andra. Det finns dessutom mycket litet forskning om flyktinglägren i Thessaloniki. Eftersom de flesta flyktingarna lämnade Thessaloniki är det också svårt att finna människor med egna minnen från denna tid att intervjua. Det som intresserar mig här är dock hur vi ska förstå talet om den materiella hjälpen och talet genom tingen (Johansson 2005; Halvorson 2012).⁶

Jag har alltså inte sett de armeniska handarbetena eller de svenska textilierna som sändes över haven i verkligheten. De finns inte samlade i något arkiv, och jag känner inte till om de bevarats i privata hem. Ekonomihistorikern Orsi Husz pläderar dock för att en historisk blick på den materiella världen är viktig även om man inte har tillgång till de fysiska föremålen (Husz 2014: 187, 202).⁷ Även jag vill visa hur dessa materiella ting fungerat som nycklar till den historiska förståelsen av en stor del av missionsverksamheten. I berättelserna om handarbetet kan jag se spår av band som knutit samman människor men också skapat förändring lokalt och globalt.

DEN ARMENISKA FLYKTINGKATASTROFEN

Under första världskriget dödades eller spårlost försvann upp emot två miljoner kristna medborgare i det osmanska riket. Den stora majoriteten

av dessa var armenier, men även assyrier/syrianer/kaldéer samt pontiska och anatoliska greker drabbades. De flesta dödades under åren 1915–16. Förföljelserna och mordet fortsatte dock ända fram till 1923. Övergrepren tömde dåvarande osmanska Turkiet på så gott som hela den kristna befolkningen. Folkmordet var ett försök att ”turkifiera” hela landet och i detta projekt passade inte de kristna minoriteterna in.⁸

Efter folkmordet formades ett humanitärt nätverk bestående av både religiösa och sekulära hjälporganisationer från olika länder som kommit att kallas den första humanitära interventionen i modern tid. Man gav nödhjälp och startade räddningshem för armeniska flyktingar i Turkiet, Libanon, Syrien, Palestina och Grekland (Watenpaugh 2010). Under folkmordet hade många hjälparbetare räddat liv genom att vårda sjuka, förhandla med myndighetspersoner och gömma de utsatta. Efter kriget hjälpte de flyktingar att finna sig till rätta i en ny vardag genom att grunda skolor, verkstäder, jordbrukskolonier. I hemländerna läste givare deras rapporter om situationen och skänkte pengar, samlade in kläder och köpte armeniska handarbeten. För västvärlden var det viktigt att ingripa då de kristna i bibelns länder stod för ett gemensamt religiöst och kulturellt arv (Tusan 2012).

Den största hjälporganisationen var amerikanska Near East Relief (NER) som grundades på initiativ av president Woodrow Wilson 1915. Detta var det första nationella upploppet i amerikansk historia för ett lidande folk. Kampanjen var unik då den använde sig av media och kända personer för att skapa uppmärksamhet. På fältet användes modeller byggda på hjälp till självhjälp som lade grunden för senare tiders biståndsarbete.⁹

Den svenska missionären Alma Johansson sändes ut redan 1902 för att arbeta bland armeniska flyktingarna efter de s.k. hamidiska massakerna 1894–96.¹⁰ Hon arbetade då som sjuksköterska och som föreståndare på ett barnhem för föräldralösa armeniska barn. Under 1915 bevittnade hon själv folkmordet och tog sig då till Konstantinopel för att lämna sitt vittnesmål till västerländska diplomater. Efter fem år i Sverige, reste Alma Johansson 1920 ut på nytt, nu för att arbeta bland armeniska flyktingar i framförallt Thessaloniki i Grekland. Där stannade hon fram till sin pension 1941 (Småberg 2015).

1922 sattes hela den turkiska staden Smyrna i brand och 300 000 flyktingar blev hemlösa. Genom en humanitär hjälpinsats transporterades då 80 000 armeniska flyktingar på båtar till Grekland. De flesta slog sig ner i Aten eller Thessaloniki. Ett år senare undertecknades Lausannefördraget som reglerade en folkutväxling mellan Grekland och Turkiet. 400 000 turkar boende i Grekland flyttades till Turkiet, medan 1,2 miljoner ortodoxt kristna från Turkiet tilläts bosätta sig i Grekland. NER fick i uppdrag att övervaka utväxlingen, och det var i NER:s regi som Alma Johansson började sin verksamhet i Thessaloniki. Redan 1924 kom dock KMA att ta över arbetet och drev sedan självständigt verksamheten vidare fram till 1947. Hälften av flyktingarna lämnade under denna tid Grekland för att ta sig till Syrien, Frankrike, Egypten, USA och den Armeniska republiken i Sovjetunionen (Tusan 2012; Mazower 2004).

ETT SKEPP KOMMER LASTAT

I *När & Fjärran* finns detaljerade rapporter om hur kläder samlades in och packades av KMA-medarbetare i Stockholm och sedan sändes på svenska båtar till Thessaloniki via hamnarna i Göteborg och Skåne. Flera svenska bolag hjälpte till och sponsrade detta företag.¹¹ Vid framkomsten distribuerade Johansson innehållet i paketen med hjälp av sina lokala assistenter. Man organiserade ett system där man delade ut biljetter till de behövande så att utdelandet skulle bli så rättvist och nå så många som möjligt. Johansson skriver om glädjen att hantera de materiella gåvorna och omsorgen som följde med dem: "Att plocka upp alla dessa präktiga, rena, nästan nya saker, man kände att kärlek följde med varje stycke! Vi voro riktigt yra i huvudet av glädje" (*När & Fjärran* 1924: 55. Se också *När & Fjärran* 1925: 39–40).

I *När & Fjärran* betonas att kläderna hade syftet att värma både kroppar och hjärtan: "Må vi i Jesu namn bistå våra trosbröder, flyktingar på främmande strand; de sakna allt, må de dock i all brist förnimma att där finns kärlek bland andra länders troende, att bära dem igenom vinterns bittra köld och svåra umbäranden" (*När & Fjärran* 1924: 55. Se

även 1926: 103–104; 1944: 36). Liksom i Halvorsons studie finner vi här hur det materiella var fyllt av personligt engagemang och tro. I Halvorsons analys (2012) förmedlar bandage en kristen tro och omsorg som bl. a. kommer till uttryck i små handskrivna meddelanden, exempelvis med texten ”Du är i mina tankar och böner.” Bandagen är på så vis inte bara ett hantverk, men rymmer även ett sätt för tillverkaren att uttrycka sin omsorg om en okänd mottagare på ett personligt vis. Samtidigt uppstår ambivalens när handarbetena ska synas utifrån professionella, sekulära och byråkratiska standards, skriver Halvorson. De personliga meddelandena tas då ofta bort för att inte uppfattas som oprofessionella och mindre kliniska. Bland givarna finns det alltså ett personligt engagemang som överförs via materiella ting till nödlidande i andra delar av världen. Detta krockar dock med moderna professionella diskurser inom humanitär hjälpverksamhet.

Utvecklingen mot en ökad professionalism inom det humanitära arbetet växte fram under första världskriget menar flera forskare. Historikern Bruno Cabanes (2014: 3–4) skriver om hur humanitarianismen organiserades mer transnationellt, hur diskursen blev mer sekulär och hur experter tog över mycket av det arbete som volontärer och missionärer tidigare associerats med.¹² Den verksamhet som KMA bedrev bland armeniska flyktingar ägde alltså rum i en brytningstid då humanitarianismen fick nya former. I KMA:s fall höll dock missionärerna fast vid sitt evangeliserande arbete och satte omsorgstanken i fokus snarare än sekulära diskurser kring mänskliga rättigheter och professionalism (Okkenhaug 2015; Småberg 2015).

Johansson skriver också om problemen med att sända materiell hjälp över havet. Hon klagar ofta över den grekiska tullen – höga avgifter och ineffektiv byråkrati – men även över svårigheterna att sända pengar och gods under andra världskriget (*När & Fjärran* 1928: 11, 37–38; 1938: 67; 1940: 127; 1941: 102, 119; 1943: 34–35, 55–56; 1945: 54–55; 1946: 53; 1947: 64). En båt sjönk t.o.m. med hela sin last utanför den grekiska kusten. KMA fann dock en lösning för att kunna fortsätta hjälpa armenierna, som nu levde under naziokkupation och undantagstillstånd, genom att sända pengar till Internationella Röda Korset som

sedan distribuerade mat genom lokala föreningar (*När & Fjärran* 1943: 55–56, 146; 1944: 58).¹³ Alma Johansson höll även kontakt med armenier som flyttat från Thessaloniki till Frankrike och Österrike samt till Tyskland för att under kriget arbeta i tyska industrier. Genom hennes försorg sände KMA även klädpaket till dem (*När & Fjärran* 1925: 69; 1932: 123; 1933: 26, 89–90, 117–118; 1938: 56; 1942, 90, 136, 158; 1943: 5–6; 93, 146–147; 1944: 36, 58; 1945: 54–55, 133, 164; 1946: 53, 75, 77–78; 1947: 7, 107, 158). Betydelsen av transnationella nätverk blir här tydlig, både mellan hjälporganisationer och mellan migranterna själva (Vertovec & Cohen, 1999).

Johansson reflekterar även över problem av mer etiskt slag rörande att ge nödhjälp år efter år: ”Men huru glad och tacksam man än är över att kunna ge litet hjälp, så önskar man dock att folket ej i längden skulle behöva leva av allmosor” (*När & Fjärran* 1933: 90. Se även 1925: 85; 1933: 73–74). Inte desto mindre finns en vilja att se flyktingarna som medmänniskor och inte bara som stora massor. Problemet låg i att de saknade medborgerliga rättigheter:

Min ”stab” av medhjälpare har under åren lärt riktigt bra, och det går fort för dem att finna det passande plagget. För var gång en sådan skara av nödens barn möter en, gripes man av tanken på hur det måste kännas att år efter år, nu femton långa år, leva i tiggareställning, utan några medborgerliga rättigheter. Det är dock människor med samma känslor som vi (*När & Fjärran* 1930: 149).

Omsorgen om de svagaste i samhället och ansvaret att möta deras behov konkret i nära relationer är centralt för Johansson.

För Johansson är det viktigt att betona att solidariteten inte bara kom utifrån. I många brev uttrycker hon sin tacksamhet över alla gåvor som sänts från Sverige och hur den svenska hjälpen mottogs väl och uppskattades (*När & Fjärran* 1921: 5–6; 1925: 99–101, 130–131; 1926: 25–29, 103–104; 1927: 103; 1928: 85; 1930: 8; 1931: 100; 1933: 4; 1937: 175; 1938: 100; 1940: 49–50, 139; 1947: 7). Men Johansson beskriver också hur armenierna uppträdde ”höviskt” vid utdelandet och

att de ibland kom och bad för någon annan som inte själv kunde komma. För Johansson var det viktigt att poängtera att det alltså fanns solidaritet inom den armeniska gruppen. Ett annat exempel Johansson nämner är när en mor gav bort en kavaj till ett annat barn som var mer behövande (*När & Fjärran* 1924: 75–76; 1927: 40–42).

”Kanske tycker någon att detta är bara fattigvård”, skriver Johansson i sin bok om flyktingarbetet i Thessaloniki. Hon länkar dock den materiella hjälpen till sitt missionsuppdrag som hon ser som en kärleksverksamhet:

Vårt arbete bland armenierna har från början varit en kristlig kärleksverksamhet. Utan en sådan vore det omöjligt att vandra bland dem. Men därunder ha vi rika tillfällen att påminna om Guds kärlekstankar som ej förgäta någon. Icke veta vi hur många gånger en liten kärleksgåva fick rädda den flämtande troslågan från att slockna (Johansson 1931: 11–12).

I *När & Fjärran* skriver hon att hjälpen är en förutsättning för att också hjälpa människor till tro:

Kanske tycker någon att de timliga omsorgerna sysselsätta oss mera än de andliga. Men vi alla, som ha någon liten erfarenhet av arbete bland nödens barn, vi veta, att utan att räcka en hjälpande hand till de hungriga och elända, skulle vi ej kunna hjälpa dem till att tro på Guds fadersomsorg (*När & Fjärran* 1933: 25. Se även 1927: 127–128; 1928: 59, 70–71).

Mission och materialitet går hand i hand.

KVINNA TILL KVINNA

I antologin *På vidsträckta fält. Svenska kyrkans syföreningar 1844–2004* (2005) betonas att vid mitten av 1900-talet utgjorde syföreningarna den största kvinnoorganisationen i Sverige, men deras betydelse i samhället har sällan lyfts fram, trots att de spelat en viktig roll på många

områden. I samband med att kvinnorna handarbetade lyssnade de även till Guds ord, sjöng, bad, drack kaffe och samtalade, studerade och fick rapporter om missionens arbete. Liksom i Cecilia Wejryds avhandling pekar författarna på att syföreningarna tidigare än de flesta andra grupper stod för ett internationellt engagemang genom ett omfattande understöd till missionen. Samtidigt har de betytt mycket för bevarandet av svensk hemslöjd och för folkbildning genom studiecirklar. De har gjort viktiga insatser för lokalsamhället, till exempel sytt ihop till gatubelysning eller inredning av församlingshem.

Inom KMA betonades syföreningarnas insatser i det understödjande arbetet. Det var viktigt att missionärerna skrev personliga brev för att levandegöra missionsfältet. ”Vad missionssyföreningen särskilt behöver, är att komma i levande kontakt med dem, för vilka de arbeta” (*När & Fjärran* 1920: 94). Alma Johansson skrev många brev och rapporter hem som publicerades i *När & Fjärran*. Hon skrev även två böcker om sina upplevelser från folkmordet (*Ett folk i landsflykt*, 1930) och om flyktigarbetet i Thessaloniki (*Armeniskt flyktingliv*, 1931). När hon var hemma på semester åkte hon på föreläsningsturnéer för att möta syföreningarnas kvinnor ute i landet. Hon fick också många brev från dem. Johansson tackade ”för trogen förbön och kärleksfullt deltagande i arbetet” och hon skrev att hon känner sig ”förbunden med alla de kära vännerna, både kända och okända” (*När & Fjärran* 1921: 6. Se även 1927: 103; 1933: 89–90; 1934: 133–134; 1937: 175; 1938: 153; 1940: 49–50). Hon förmedlar även hälsningar från armenierna: ”Våra vänner här sända sin varma hälsning och tacka för all den hjälp de genom Eder fått mottaga. Vissheten om att okända vänner i fjärran land tänka på dem och bedja för dem är till stor hjälp och uppmuntran. Så många gånger förnimmer jag denna underbara samhörighet” (*När & Fjärran* 1938: 4). Banden över gränserna betonas här, både hennes egna och dem mellan svenska och armeniska kvinnor.

För att få ut information om verksamheten ute på fältet och skapa samhörighet, hade KMA sin egen tryckpress och tidskrift. Genom s.k. bokstationer på över 100 platser i Sverige spreds böcker och häften. Man arrangerade även möten för kvinnor och barn. Föreläsningar med

bildspel är ett exempel. Varje år arrangerades *Försakelsedagen*, oftast på Allhelgonadagen, för armeniernas sak. Man spred då information, samlade in pengar och bad för armenierna. KMA arrangerade också s.k. *Gyllene regeln-måltider*¹⁴ då det serverades ett enkelt mål mat i solidaritet med armenierna. *Daggryningen* var en syförening och missionsklubb för barn, och *Våra minsta* bedrev välgörenhetsarbete riktad till barn. I dessa klubbar lärde sig svenska barn om missionen och de samlade in pengar till nödlidande barn i främmande länder. Dessa möten var mycket populära. Många svenska familjer hade även armeniska fadderbarn som de skrev brev till och stödde ekonomiskt (*Trons framsynt-het* 1994: 14–15. Se även Lundström 2015: 51–53, 66–69). KMA spred även barnböcker, t.ex. *Hagob och hans små vänner* (1909) som berättar om föräldralösa armeniska barn.

Det svenska handarbetet genererade således pengar som skänktes till missionen. KMA:s syföreningar sände även eget handarbete, exempelvis babyutstyrslar, till armenierna i Thessaloniki (*När & Fjärran* 1928: 38). Men i *När & Fjärran* kan man även läsa om hur armeniska handarbeten skeppades till Sverige. Det var dukar, servetter, spetsdukar, natt- och daglinnen, kragar, örngott, voiledukar, överkast till barnvagnarna, linnenäsdukar i vitbroderi m.m. Lagren med broderier och spets i Stockholm fylldes ständigt och distribuerades sedan över landet för försäljning. På mitten av 1930-talet skriver dock KMA att det börjar bli svårt att sälja dem. Anna Bäckman, ordförande i KMA:s Armenierkommitté, beklagar att man måste minska ordern vilket leder till ”mindre bröd och mer svält för arbeterskorna själva och deras familjer. Att bereda dem arbete och arbetsförtjänst är ju ännu bättre än att giva nödhjälpsmedel.” Man förstår samtidigt att det är svårt att i längden nå ut med dessa saker, men uttrycker önskemål om ”nya vänner på nya platser” som kan vända trenden. Försäljningen verkar också ha tagit fart igen (*När & Fjärran* 1935: 28, 38, 99). Med andra världskriget upphörde dock industrimissionen, då det inte gick att sända hem textilierna mer (Johansson 1944: 69). Kriget gjorde slut på det mesta av KMA:s verksamhet i Thessaloniki och de flesta armenierna lämnade staden och begav sig till andra länder. Många kom till Sovjet-Armenien. Inte desto

mindre blev handarbetet en viktig inkomstkälla för armeniska kvinnor under lång tid.

ATT SY FÖR LIVET

Under folkmordet 1915 arresterades och avrättades först armeniska intellektuella från Konstantinopel. På några veckor hade över 2000 ledande armenier mördats. När kärnan av ledarskapet var borta, undanröjdes sedan den vuxna manliga armeniska befolkningen genom avrättningar för att förhindra potentiellt motstånd. Folkmordet kom därefter att kännetecknas av tvångsdeportationer av hjälplösa civila kvinnor, barn och äldre. Hundratusentals dog sedan av svält, sjukdomar och våld under påtvingade dödsmarscher i öknen. Det beräknas att inte fler än 15 procent av de deporterade överlevde. Under deportationen våldtogs, kidnappades och såldes kvinnor som slavar till turkiska och kurdiska familjer. Även tvångskonvertering till islam och tvångsäktenskap följde i spåren av deportationskonvojerna. Barn separerades från sina föräldrar. Offrens egendom och ägodelar konfiskerades eller plundrades. Därtill förstördes kyrkor, kloster och andra kulturmonument. Katharine Derdarian skriver om hur folkmordet inte bara var nationalistiskt grundat, men även genuskodat (Derderian 2005: 2–6. Se även Bjørnlund 2009; Okkenhaug 2015).

Det var med dessa traumatiska erfarenheter som de armeniska flyktingarna kom till Thessaloniki. De hade överlevt ett folkmord och nu mötte de nya umbäranden i flyktinglägren. I ett brev skriver Johansson: ”Nog har jag sett mycken nöd, men detta var nästan mer än jag kunde uthärda. Man kunde ej återhålla tårarne (...) Där sutto män och kvinnor och gråto som barn.” Hon skriver hur flyktingarna saknar mat, anhöriga, medicin och arbete. Ändå dömdes de av både greker och från utländskt håll som otacksamma. ”De äro visst tacksamma, men man lever nu en gång ej av luft, det måste finnas möjlighet att livnära sig också. (...) Herren har givit oss i uppdrag att torka tårar, att räcka de hungriga bröd!” (*När & Fjärran* 1924: 53–55. Se även 1924: 75–76). I detta skede skapade Johansson industrimissionen som var en vanligt förekommande metod både inom KMA och i flyktinghjälpen bland arme-

nierna (se exempelvis Lundström 2015; Okkenhaug 2011; Bjørnlund & Hendel Philipsen 2014; Tusan 2012; Tejirian 2002; Miglio 2009). Genom denna gavs lokala kvinnor möjlighet att skaffa sig en inkomst genom handarbete.

KMA-medarbetaren Sigrid Kurck skriver om industrimissionens betydelse som hjälp till självhjälp i den svåra situationen:

Genom industrimissionen förtjäna änkor och unga kvinnor sitt livsuppehälle och de vackra handarbetena, som vittna om de armeniska kvinnornas stora skicklighet i konstsömnad, sändas hem till Sverige, där de genom åren vunnit ett varmt erkännande och säljas runt omkring i landet. En god hjälp till självhjälp för flyktingarna på främmande strand (Kurck i Johansson 1930: 5–6. Se även *När & Fjärran* 1925: 85).

Alma Johansson betonade även att industrimissionen gjorde kvinnorna till familjeförsörjare:

Så ha vi en grupp kvinnor som sy de fina armeniska handarbetena. Under ett par år hade vi nära tvåhundra, men för närvarande är det ej så många, ty det går ej att sälja så mycket handarbeten. Alla dessa kvinnor som sy äro familjeförsörjare. Då de ju ha hem och barn att se till, sy de sina arbeten hemma och komma bara en gång i veckan för att avlämna och mottaga arbeten. Men nog gäller det att sitta vid flitigt hela dagen och långt in på natten, då man med handarbeten skall försörja en hel familj (Johansson 1931: 13).

Sett med dagens perspektiv blev socialt entreprenörskap här en lösning på arbetslöshet och en hopplös situation.

Johansson finner det svårt att förstå de grekiska restriktionerna som hindrade armenierna att finna ett arbete. Istället värdesatte hon handarbeterskornas flit och pålitlighet:

Armenierna äro idoga arbetare och uppfinningsrika när det gäller att finna sin utkomst. De bedja ej om allmosor, men om rättighet att få arbeta. Som arbetare äro de omtyckta för sin flit och pålitlighet, men mer och mer ut-

komma förordningar om att endast greker få antagas i arbete (...) Många som förr satte en ära i att försörja de sina, sitta nu där och hungra med sin familj (Johansson 1931: 8–9).

I Johanssons ögon hade de armeniska kvinnorna stor potential, men var begränsade av sin status som statslösa.

Historikern Catarina Lundström har studerat KMA:s arbete bland muslimska kvinnor i Tunisien och bland samerna i västra Jämtland. Det kvinnliga kristna missionsarbetet byggde gärna på fostrande förmågor och kvinnligt kodade kunskaper inom sjukvård, barnavård, mathållning och sömnad, skriver Lundström. Lokala kvinnor behövde nya kvinnoideal, och KMA-kvinnorna skulle fungera som inspiration och förebilder. Renlighet, ordning och bildning var värden som förespråkades, och Lundström tolkar detta som tecken på ojämlikhet. Samtidigt påpekar Lundström att det fanns en vilja bland KMA-missionärerna att skapa personliga vänskapsband och en mer jämbördig relation med de lokala kvinnorna (Lundström 2015: 197–202). Även Inger Marie Okkenhaug betonar KMA-missionärernas nära relationer till lokala kvinnor och barn (se Okkenhaug 2011). I svenska armenienmissionens fall var fostrande och moraliserande drag tydligare under tiden fram till folkmordet (Småberg 2009). Efter folkmordet, den tid som vi studerar här, står medkänsla genom handling och materiell hjälp i centrum.

I Tunisien inledde KMA precis som inom Armenienmissionen sömnadsverksamhet som s.k. industrimission. Missionärerna köpte hantverk av tunisiska kvinnor som sedan såldes i Sverige. Spetsarbetet kom att bli en av stöttepelarna i KMA:s verksamhet i Bizerte skriver Lundström. På ett konkret sätt hjälpte missionärerna de tunisiska kvinnorna till en egen försörjning. Det kommersiella inslaget var dock något som senare, på 1980- och 90-talet, kom att upplevas som ett etiskt problem av missionärerna (Lundström 2015: 97–99).

Historikern Michelle Tusan argumenterar för att den industrimission som ett nätverk av brittiska filantroper, företagare och statstjänstemän utvecklade under 1800-talet bland kristna i det osmanska riket representerade ”self-help philanthropy that cast Ottoman Christians in the

role of deserving poor”. Britter donerade inte bara pengar utan förväntade sig också konsumtionsvaror i retur på sina investeringar. De armeniska kvinnorna blev även introducerade till protestantisk religiös etik som kopplade hårt arbete till fromhet. Deras liv hängde på om de kunde omfatta denna modell (Tusan 2012: 101–102, 109). Enligt Tusan ledde alltså de självhjälpande metoderna till objektifiering snarare än emancipation. Å andra sidan påpekar historikern Eleanor H. Tejirian att just självhjälpsaktiviteterna bland armeniska flyktingar blev en modell för senare biståndsorganisationer. Det kan vara en temporär hjälp för människor att förbättra sin situation. Hon tar bl.a. NER:s syverksamhet för kvinnor som exempel (Tejirian 2002: 16).¹⁵

I hjälpen till självhjälp fanns alltså både drag av emancipation bland och partnerskap med lokala kvinnor och samtidigt upprättandet av hierarkier och kommersialism. Men det fanns även existentiella, emotionella och kulturella behov som handarbetet fick ge uttryck för.

EN VÄV AV SORG OCH GLÄDJE

Historikern Birgitta Svensson skriver i antologin *På vidsträckt fält* om den svenska syföreningen som kontaktzon. Syföreningarnas roll var inte bara att tillverka och verka för andra – en ekonomisk zon – utan de bidrog också till gemenskap och glädje mellan gruppens medlemmar och till nya kontakter med människor långt borta från den egna vardagen. ”Syföreningarna blev ett sätt att lära känna kvinnor i olika åldrar, man fick reda på vad som hade hänt i trakten och kunde bli en del av ett större kollektiv genom att man fick ta del av andras vardagsbekymmer” (Svensson 2005: 106). Syföreningslivet gav på så vis medlemmarna en lokal och global gemenskap och identitet.

När kvinnor slöt sig samman inom industrimissionen i Thessaloniki skapades också en gemenskap, och här fick kvinnorna möjlighet att bearbeta svårigheter. I *När & Fjärran* uppmärksammas handarbeterskornas hårda liv: ”I den usla baracken, frusen och hungrig, sitter den unga flickan, den fattiga änkan och syr sina fina broderier eller spetsarbeten” (*När & Fjärran* 1925: 86). Alma Johansson beskriver också deras kamp för tillvaron:

Om *alla* våra handarbeterskor kan jag säga, att livet är för dem en den bitt-raste kamp för tillvaron. Så mycket mera värderar man då deras flit och uthållighet, och särskilt beundrar jag dem som genom ett värdigt yttre söka dölja sin fattigdom. Det är inte så lätt att genom handarbete uppehålla en hel familj. Ögonen lida och otillräcklig föda och dålig belysning försvagar synen än mera (*När & Fjärran* 1930: 27).

Kanske är det inte helt orimligt att anta att i handarbetena vävdes och syddes sorger och umbäranden in. Birgitta Svenson skriver om hur handarbetet kan påminna om sorg, ilska och förtvivlan i våra liv (Svenson 2005: 107).

Johansson skriver om de armeniska flyktingarnas hopplösa tillvaro, men också om vikten att få dem att berätta om sina liv och att lyssna till deras berättelser för att lindra trauman. I möten med kvinnor som överlevt dödsmarschern i öknen skriver hon: ”Jag tycker det är Guds stora nåd att de inte blivit slöa och känslolösa. När de får höra att också jag fått dela litet av deras lidanden, och känna att jag har djupt medlidande med dem, då äro vi ej främmande för varandra” (*När & Fjärran* 1921: 21). I Alma Johanssons ögon saknar visserligen de armeniska kvinnorna hopp, men de är inte hjälplösa. Empatiskt lyssnande kan vara en hjälp för kvinnorna att finna nytt mod.

Johansson skriver också om hur hon startat möten för handarbetskvinnor där även andra kvinnor är välkomna: ”Ungefär sextio flickor och kvinnor samlas, och jag är så glad för dessa små möten. Några enkla bänkar har jag måst göra härför” (*När & Fjärran* 1927: 11). Hon skriver också om hur de samlas till andaktsstunder och bibelstudier antingen hemma hos henne eller i barackerna. Johanssons armeniska assistent Sefora ordnade även mödramöten där hon lärde unga kvinnor att läsa (Johansson 1944: 70). Lundström betonar att handarbetet blev en ingång för KMA-missionärerna i Tunisien till nya kontakter och ett sätt att möta de lokala kvinnorna (Lundström 2015: 97–99). Även i Armenienmissionen kan vi se hur hemslöjden blev ett verktyg för missionen.

Birgitta Svenson skriver också om syföreningarnas betydelse för en kulturell identitet, bevarande och kulturarv. Historien och kulturarvet

är ”rottrådar” utifrån vilka nya identiteter formas. ”Lokal kunskap och lokala värden kan sägas vara ytterst värdefulla i kulturarvsbyggandet, som motvikt till det globala livets flyktighet. Om det inte finns kulturella kvarlevor att berätta utifrån, tystas de här berättelserna och berättaren blir osynlig” (Svensson 2005: 107). Både det materiella och immateriella har betydelse för bevarandet. Det textila kulturarv som syföreningarna var med att forma har dock ringaktats i Sverige, enligt Svensson.

Historikern Inger Marie Okkenhaug, som forskar om Alma Johanssons norska KMA-kollega Bodil Biørn, menar att norska KMA:s arbete bland armeniska flyktingar i Sovjet-Armenien och Syrien inte bara kombinerade mission med humanitär hjälpverksamhet. Arbetet var också en del i processen att bevara den armeniska kulturen. I barnhem och skolor var undervisning i armeniska språket och traditioner i fokus. Missionärerna hjälpte på så vis den armeniska nationen att överleva (Okkenhaug 2011: 232). Så var fallet även i svenska KMA:s skolor i Thessaloniki (Småberg 2015: 417–418). Men även industrimissionens handarbeten kan ses som en del i bevarandet av det armeniska kulturarvet. *När & Fjärran* beskriver det armeniska folkets vilja till nationell överlevnad:

Men fastän landsflyktiga och som sönderkrossade skärvor, sätta armenierna sin ära uti att ej nedsjunka i hopplöshet och förtvivlan. ”Vi äro ett folk av ruiner, men vi varken vilja eller få dö”, sades det ej sällan. Det armeniska folket *vill* leva, och hoppet är ej släckt hos dem. De tro, att de en gång få återvända till sitt älskade, sköna land (*När & Fjärran* 1928: 130).

Inom KMA fanns således en förståelse för behovet och rätten till ett kulturarv. Vad gäller det armeniska handarbetet gjorde dock KMA inga restriktioner om att gamla tekniker och mönster skulle spridas. Catarina Lundström beskriver hur slöjden blev ett viktigt redskap för KMA i deras arbete för att stärka den samiska kulturen. KMA ville stödja samerna som lämnat fjället att återvända till rennäringen. Slöjden skulle då fungera som en viktig binäring. Det betonades dock att slöjden skulle

vara av ”gammal lappsmodell.” Lundström menar därför att det fanns drag inom KMA:s arbete som hade en konserverande och disciplinerade inverkan på den samiska slöjden. Vissa slöjdarbeten utdömdes som alltför moderna eller västerländska. Deras sömnadskurser byggde också på tanken om att gamla mönster och tekniker skulle bevaras och spridas (Lundström 2015: 158–161).

Det viktiga i det armeniska fallet var möjligheten till försörjning. Men även bevarandet av textila kunskaper och omsorgen om tingen gjorde handarbeterskorna till aktörer. Birgitta Svensson betonar att bevarande arbete består av meningsunderhåll som är nödvändigt för kulturell överföring och förmedling. I både berättelser och alster som skapas ”kan människor koppla sina egna individuella minnen till andras och uppleva sig som del av något större” (Svensson 2005: 107–108).¹⁶

Drömmen om ett nationellt hem var stark hos de armeniska flyktingarna, men samtidigt fanns en ambivalens mot den Armeniska republiken i Sovjetunionen som bildats på initiativ från Nationernas Förbund. 6000 armenier i Thessaloniki emigrerade dit 1932. Alma Johansson skriver dock att många var oroliga för att de inte skulle få bevara sin religion. I brev fick Johansson också information om att livet i Sovjet-Armenien var svårt ur andra hänseenden:

Från det s.k. Armenien få vi brev ibland, men de äro så sorgliga. Också där är det mycket knappt om brödet. Och det är ju klart nog att där det ej är personlig frihet, ej tillfälle för människan att skapa ett eget hem eller att få skörda frukten av sitt arbete, där blir arbetet en börda. Företagsamheten dör och det kan ej bli tal om ett verkligt uppblomstrande av landet (*När & Fjärran* 1933: 98).

Sovjetiska restriktioner gjorde det svårt för många. Men å andra sidan hade de åtminstone rätt att arbeta, skriver Johansson lite senare. Många armenier försökte i första hand emigrera till andra europeiska länder. Trots detta var det tusentals armenier som begav sig till Sovjet-Armenien under 1930- och 40-talen och så även Sefora och hennes familj som reste 1947. Tills slut var det inte många kvar från Alma Johanssons

tid i Thessaloniki. Johansson skriver:

Av de vänner jag fick arbeta bland under åren i Saloniki är nu ej många kvar. Det har visst varit med mycket blandade känslor de rest, och ändå har de varit så ivriga att komma med på listan. Det är livsviljan hos dem, hoppet att dock få vara med och göra en nyttig insats i livet, som driver dem åstad. Särskilt de, som ha barn och ungdomar, önska att de åtminstone måtte få något ut av livet (*När & Fjärran* 1947: 158).

Hoppet om en bättre framtid för sig och sina barn var en drivande kraft. Det är också så Sefora sammanfattar sitt brev till Johansson: ”Endast vår lilla Mary dansar och sjunger: ”Vi ska resa till Armenien”” (*När & Fjärran* 1947:158). Asnif skriver att hon sålt det sista näsdukslinne och voile som var kvar för att köpa bröd och ge som reskost till de utvandrande vännerna: ”Du ursäktar väl att jag tog mig denna frihet, men jag visste, att hade du varit här och sett dem, hade du varit beredd att ta av dig kläderna också” (*När & Fjärran* 1948: 6). Hemma i Sverige fortsatte Alma Johansson som pensionär att samla in kläder till danska KMA:s barnhem för armeniska barn i Libanon och att dela ut armeniska handarbeten när hon kunde.

MISSION SOM MATERIELL HJÄLP OCH SJÄLVHJÄLP – EN SAMMANFATTNING
I denna artikel har jag diskuterat hur det materiella kommer till uttryck i form av handarbeten inom ramen för KMA:s humanitära arbete bland armeniska flyktingar. Handarbetet menar jag kan förstås både som gåvor och varor. Kläder och handarbeten skickades som humanitär nödhjälp från Sverige till Thessaloniki där behövande armenier fick kläder och textilier till sina hem. I syföreningarna i Sverige liksom i industrimissionen i Thessaloniki blev handarbetet också varor då de såldes för att i det svenska fallet stödja missionen ekonomiskt och i det armeniska fallet ge försörjning till flyktingar och deras familjer. Försäljningen av handarbetet blev på så vis en viktig inkomstkälla som kunde täcka materiella behov. Johanssons rapporter från fältet skapade enga-

gemang och motverkade att varorna ledde till förfråmliande. Det samma kan sägas om distributionen av gåvorna där hon var på plats själv i Thessaloniki som en svensk representant. Hon såg också till att införliva lokala armenier i arbetet.

Handarbetet gav även uttryck för existentiella, emotionella och kulturella behov. De svenska syföreningarna fungerade som kontaktzoner där gemenskap och vänskap växte fram och skapade en lokal identitet. Syföreningskvinnorna förde också det textila kulturarvet vidare. Samtidigt spreds information från missionsfältet, vilket ledde till ökad kunskap om omvärlden och solidaritetshandlingar. Även de armeniska handarbeterskorna formade en gemenskap som blev ett viktigt kontaktnät. Här fanns det också möjlighet att dela traumatiska erfarenheter, och Alma Johansson betonade vikten av empatiskt lyssnande. Handarbetet blev därtill en hjälp att bevara den armeniska identiteten och de textila traditionerna. Samtidigt spreds kunskap om det armeniska folkets situation via handarbetet till andra folk.

Med de materiella gåvorna följde även omsorg som gjorde det möjligt för givare och mottagare att uppleva sig som del i något större, en kosmopolitisk gemenskap. Här vävs det lokala och globala samman. Inom kosmopolitisk omsorgsetik betonas vikten av att möta lokala behov konkret i nära relationer med känslighet för den kontext och kultur som man verkar i. Omsorgsetiker ställer även frågor om huruvida omsorgens mål leder till ökad emancipation och delaktighet för de lokala människorna som mottar den materiella hjälpen och omsorgerna. I exemplet från Thessaloniki finner vi Alma Johansson som skapade personliga band med armeniska kvinnor och där handarbetet blev en hjälp till självhjälp.

Varmt tack till Karina Hestad Skeie, Malin Gregersen, Barbro Bergner, Gina Dahl och de anonyma granskarna för konstruktiva råd och kommentarer.

NOTER

1. Kronprins Gustaf Adolf (1882–1973) blev senare kung Gustaf VI Adolf av Sverige.
2. I sitt brev skrev Johansson att kronprinsparet redan kände till hennes arbete när de möttes. Kronprinsessans jungfru fröken Karlsson och en brittisk hovdam besökte sedan Johanssons hem där hon bjöd på te. Johansson visade dem även runt i flyktinglägren.
3. KMA var den första oberoende kvinnliga missionsorganisationen i Skandinavien. Den grundades i Sverige 1894, Danmark och Finland 1900 och i Norge 1902. Målet var att förbättra kvinnors levnadsvillkor i andra delar av världen. Det handlade alltså om kvinnors arbete för andra kvinnor. Grundarna hämtade inspiration från anglo-saxiska och tyska kvinnliga missionsföreningar som etablerats redan i början av 1800-talet. De som arbetade inom KMA var ogifta, utbildade kvinnor med ett religiöst kall. De använde sin yrkeskompetens som sjuksköterska eller lärare inom ramen för det protestantiska missionsarbetet. KMA var en ekumenisk organisation med kvinnor från olika protestantiska kyrkor som förenades i bön, socialt arbete och evangelisation. Endast kvinnor kunde bli medlemmar, men det fanns män som var stödmedlemmar. De flesta aktiva kvinnorna hade en medel- eller överklassbakgrund. Alma Johansson kom dock från en enkel bondfamilj. Svenska KMA:s verksamhet pågick fram till 2004, då organisationen övergick till Svenska Kyrkans Mission. Se Okkenhaug, 2011: 211–218; Lundström 2015: 65–83.
4. Se även en diskussion om gränsen mellan människa och ting i Forssberg & Sennefelt 2014: 23.
5. I introduktionskapitlet diskuterar författarna transnationalism, världskultur och mission.
6. Jag utvecklar denna källkritiska diskussion i Småberg 2014.
7. Orsi Husz reflekterar kring hur hon gjort en analys som utgår från tingen utan att ha sett några exemplar av de puderdosor eller syetui som hon diskuterar. Det materiella har varit väsentligt för analysen oavsett om källorna varit skriftliga, bilder eller fysiska föremål.
8. Det finns ett stort internationellt och nordiskt forskningsfält om folkmordet 1915, se t.ex. Akçam 2007; Bloxham 2005; Hovannisian (red.) 1986 och 1992; Bjørnlund 2013; Karlsson 2012; Gunner 2012; Lundgren 2010; Gaunt 2006; Gerner & Karlsson 2005.
9. The American Committee for Relief in the Near East (ACRNE), som snabbt ändrade namn till Near East Relief (NER), ville ge nödhjälp till armenier, syrier, greker, judar och andra behövande folk i Mellanöstern. Organisationen grundades av den amerikanska staten, och omvandlade tidigare missionsarbete till sekulärt biståndsarbete. Se Tejirian 2002.
10. Förföljelserna av de kristna började redan när det osmanska riket gick tillbaka i slutet av 1800-talet. Regimen under sultan Abdul Hamid II sökte då efter syndabockar. Krisen ledde till massakrer på mellan 100 000–150 000 armenier, de s.k. hamidiska massakerna. Många missionärer från väst reste då till området för att hjälpa de drabbade kristna broderfolken.
11. KMA tackar exempelvis Svenska Orientlinien, Göta Kanals Ängf. Akt.Bol. för att den fria frakten och Akt. Bol. Ernst Westerberg för gratis tryck av 6000 flygblad om insamlingen. Se När & Fjärran 1925: 130–131.
12. Se även Barnett 2011; Watenpaugh (kommande publikation).

13. När det var problem med transporter under kriget skickades insamlade pengar till grannländerna, till polska barn eller användes inom andra verksamhetsgrenar inom KMA.
14. "Golden rule dinners" anordnades i bl.a. Danmark, Frankrike, Schweiz och USA. Se *När & Fjärran* 1923: 120–121; 1924: 111–114, 146–148; 1926: 114–117.
15. Idag ser vi ett ökat intresse för socialt entreprenörskap. Muhammad Yunus fick exempelvis Nobels fredspris 2006 för att ha utvecklat mikrolånsmodellen.
16. Antropologen Anthony Oliver-Smith diskuterar vikten av att ta hänsyn till kulturarv inom humanitarianism. Kulturarv kan här vara till hjälp i traumabearbetning. Se Oliver-Smith, "The Centrality of Culture in Post-disaster Reconstruction". Se även Kreps, "Cultural Heritage, Humanitarianism and Development."

LITTERATUR

- Akçam, Taner 2007. *A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility*. Constable, London.
- Appiah, Kwame A. 2006. *Cosmopolitanism: Ethics in a World of Strangers*. W.W. Norton, New York.
- Barnett, Michael 2011. *Empire of Humanity: A History of Humanitarianism*. Ithaca and Cornell University Press, London.
- Bjørnlund, Matthias 2009. "'A Fate Worse Than Dying': Sexual Violence during the Armenian Genocide". I: *Brutality and Desire: War and Sexuality in Europe's Twentieth Century*, red. Dagmar Herzog. Palgrave Macmillan, Houndmills, Basingstoke, Hampshire, s. 16–58.
- Bjørnlund, Matthias 2013. *Det armenske folkedrab: Fra begyndelsen til enden*. Kristeligt Dagblads Forlag, København.
- Bjørnlund, Matthias & Hendel Philipsen, Iben 2014. "'Sorrow is Turned to Joy': A Play about the 1909 Adana Massacres, Staged by Armenian Genocide Survivors in Greece". I: *International Journal of Armenian Genocide Studies*, vol. 1 (1), s. 71–87.
- Bloxham, Donald 2005. *The Great Game of Genocide: Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians*. Oxford University Press, Oxford.
- Cabanes, Bruno 2014. *The Great War and the Origins of Humanitarianism 1918–1924*. Cambridge University Press, Cambridge.

- Clark Miller, Sarah 2010. "Cosmopolitan Care". I: *Ethical and Social Welfare*, Vol. 4 (2), s. 145–157.
- Dahlbäck, Cecilia (red.) 2005. *På vidsträckta fält. Svenska kyrkans syföreningar 1844–2004*. Verbum, Stockholm.
- Derderian, Katharine 2005. "Common Fate, Different Experience: Gender-Specific Aspects of the Armenian Genocide, 1915–17". I: *Holocaust and Genocide Studies*, vol. 19 (1), s. 1–25.
- Engster, Daniel 2007. *The Heart of Justice: Care Ethics and Political Theory*. Oxford University Press, New York.
- Forssberg, Anna Marie & Sennefelt, Karin (red.) 2014. *Fråga föremålen. Handbok till historiska studier av materiell kultur*. Studentlitteratur, Lund.
- Gaunt, David 2006. *Massacres, Resistance, Protectors: Muslim-Christian Relations in Eastern Anatolia During World War I*. Gorgias Press, Piscataway, N.J.
- Gerner, Kristian & Karlsson, Klas-Göran 2005. *Folkmordens historia: Perspektiv på det moderna samhällets skuggsida*. Atlantis, Stockholm.
- Gilligan, Carol 1982. In *A Different Voice: Psychological Theory and Women's Development*, Cambridge, MA: Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Gunner, Göran 2012. *Folkmordet på armenierna – sett med svenska ögon*. Artos och Norma bokförlag, Skellefteå.
- Halvorson, Britt 2012. "Woven worlds: Material thing, bureaucratization, and dilemmas of caregiving in Lutheran humanitarianism". I: *American Ethnologist*, vol. 39 (1), s. 122–137.
- Held, Virginia 2006. *The Ethics of Care: Personal, Political, Global*. Oxford University Press, Oxford.
- Henare, Amira, Holbraad, Martin & Wastell, Sari (red.) 2007. *Thinking through things. Theorising artefacts ethnographically*. Routledge, London.
- Holbraad, Martin 2011. "Can the Thing Speak?". OAC Press, Working Paper Series #7.

- Hovannisian, Richard (red.) 1986. *The Armenian Genocide in Perspective*. Transaction Books, New Brunswick, NJ.
- Hovannisian, Richard (red.) 1992. *The Armenian Genocide: History, Politics, Ethics*. Palgrave, Houndmills.
- Husz, Orsi 2014. ”Puderdosan, syetuiet och den nya kvinnan”. I: *Fråga föremålen. Handbok till historiska studier av materiell kultur*, red. Anna Maria Forssberg & Karin Sennefelt. Studentlitteratur, Lund.
- Johansson, Anna 2005. *Narrativ teori och metod: Med livsberättelsen i fokus*. Studentlitteratur, Lund.
- Karlsson, Klas-Göran 2012. *De som är oskyldiga idag kan bli skyldiga imorgon: Det armeniska folkmordet och dess efterbörd*. Atlantis, Stockholm.
- Keane, Webb 2007. *Christian Moderns: Freedom and Fetish in the Mission Encounter*. University of California Press, Berkeley.
- Kreps, Christina 2015. ”Cultural Heritage, Humanitarianism and Development. Critical links”. I: *Museums, Heritage and International Development*, red. Paul Basu & Wayne Modest. Routledge, New York & London.
- Lundgren, Svante 2010. *I svärdets tid: Det osmanska folkmordet på kristna minoriteter*. Sahlgrens, Otalampi.
- Lundström, Catarina 2015. *Den goda viljan. Kvinnliga missionärer och koloniala möten i Tunisien och västra Jämtland*. Nordic Academic Press, Lund.
- Miller, Daniel (red.) 2005. *Materiality*, Duke University Press, Durham, NC.
- Mazower, Mark 2004. *Salonica, City of Ghosts: Christians, Muslims and Jews, 1430–1950*. Harper Collins, London.
- Miglio, Sarah 2009. ”America’s Sacred Duty: Near East Relief and the Armenian Crisis, 1915– 1930”. Conference paper, 2009. [Online] <http://www.rockarch.org/publications/resrep/miglio.pdf> (citerad med tillåtelse av författaren). [Nedladdad 01.08.2015]
- Nielssen, Hilde, Okkenhaug, Inger Marie & Hestad Skeie, Karina (red.) 2011. *Protestant Mission and Local Encounters in the Nineteenth and Twentieth Centuries*. Brill, Leiden.

- Noddings, Nel 1984. *Caring: A Feminine Approach to Ethics and Moral Education*. University of California Press, Berkeley.
- Okkenhaug, Inger Marie 2011. "Refugees, Relief and the Restoration of a Nation: Norwegian Missions in the Armenian Republic, 1922–1925". I: *Protestant Mission and Local Encounters in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, red. Hilde Nielssen, Inger Marie Okkenhaug & Karina Hestad Skeie. Brill, Leiden, s. 207–232.
- Okkenhaug, Inger Marie 2015. "Religion, relief and humanitarian work among Armenian women refugees in Mandatory Syria, 1927–1934". I: *Scandinavian Journal of History*, vol. 40 (3), s. 432–454.
- Oliver-Smith, Anthony 2011. "The Centrality of Culture in Post-disaster Reconstruction". I: *Cultural Emergency in Conflict and Disaster*, red. Berma Klein Goldewijk, Georg Frerks & Els van der Plas. NAI Publishers, Prince Claus Fund, Amsterdam, s. 224–333.
- Robinson, Fiona 1999. *Globalizing Care: Ethics, Feminist Theory, and International Relations*, Westview Press, Boulder.
- Småberg, Maria 2015. "On mission in the cosmopolitan world: ethics of care in the Armenian refugee crisis, 1920–1947". I: *Scandinavian Journal of History*, vol 40 (3), s. 405–431.
- Småberg, Maria 2014. "Witness Narratives as Resistance and Recovery – Alma Johansson and the 1915 Armenian Genocide". I: *Gender, War and Peace – Breaking Up the Borderlines*, red. Jouko Nurminen, Anders Ahlbäck & Fia Sundevall. University Press of Eastern Finland, Joensuu.
- Småberg, Maria 2009. "Witnessing the Unbearable: Alma Johansson and the Massacres of the Armenians 1915". I: *War and Peace in Transition. Changing Roles of External Actors*, red. Karin Aggestam & Annika Björkdahl. Nordic Academic Press, Lund, s. 107–127.
- Svensson, Birgitta 2005. "Syföreningen som kontaktzon och kulturförmedlare". I: *På vidsträckta fält. Svenska kyrkans syföreningar 1844–2004*, red. Cecilia Dahlbäck. Verbum, Stockholm.
- Tejirian, Eleanor H 2000. "Faith of Our Fathers: Near East Relief and the Near East Foundation – From Mission to NGO". Paper presented at Middle East Institute, Bellagio, Italy, August 2000. [Online]

- <http://www.ciaonet.org/conf/meio1/poao1.html>. [Nedladdad 08.11. 2012] Se även *Altruism and Imperialism: Western Cultural and Religious Missions in the Middle East*, red. Eleanor H. Tejirian & Reeva Spector Simon 2002. Middle East Institute, Columbia University, New York, s. 295–316.
- Tusan, Michelle 2012. *Smyrna's Ashes: Humanitarianism, Genocide, and the Birth of the Middle East*. University of California Press, Berkeley and Los Angeles.
- Vertovec, Steven & Cohen, Robin (red.) 1999. *Migration, Diaspora and Transnationalism*. Elgar, Cheltenham.
- Watenpugh, Keith David. *Bread from Stones: The Middle East and the Making of Modern Humanitarianism*. (Under publicering).
- Watenpugh, Keith David 2010. "The League of Nations' Rescue of Armenian Genocide Survivors and the Making of Modern Humanitarianism, 1920–1927". I: *American Historical Review*, December, s. 1315–1339.
- Wejryd, Cecilia 2005. *Svenska kyrkans syföreningar 1844–2003*, Verbum, Stockholm.

PUBLISERADE KÄLLOR

- Franke, Elisabet 1909. *Hagob och hans små vänner*. K.M.A., Stockholm.
- Johansson, Alma 1931. *Armeniskt flyktingliv*. K.M.A., Stockholm.
- Johansson, Alma 1930. *Ett folk i landsflykt. Ett år ur armeniernas historia*. K.M.A., Stockholm.
- Johansson, Alma 1944. "I tjänst bland de förtryckta". I: *Budkavle kommer, budkavle går: Jubileumsskift, 1894–1944*. K.M.A., Stockholm, s. 63–72.
- När & Fjärran*. 1910–1947.
- Trons framsynthet: Kvinnliga Missions Arbetare 100 år 1894–1994*. 1994. K.M.A., Stockholm.

SUMMARY

In this article I discuss how material items can function as a key to a wider understanding of the mission enterprise. Taking as example the Swedish missionary Alma Johansson, who worked among Armenian refugees in Thessaloniki, 1923–1947, I analyze the material culture in humanitarian work and show how exchanges of needlework over borders created cosmopolitan bonds of solidarity between Swedish and Armenian women which led to change both locally and globally.

KEYWORDS: Mission, materiality, humanitarianism, cosmopolitan care ethics, Armenian Genocide, Women missionary workers (K.M.A.)